

СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДИ ДОЛИНИ ПІВДЕННОГО БУГУ

Лаврик О.Д., доцент кафедри географії та методики її навчання

Південний Буг бере початок на Авратинській височині поблизу с. Холодця Волочиського р-ну Хмельницької області на висоті 321 м [9, с.131]. Річка протікає з північного заходу на південний схід і впадає в Дніпровсько-Бузький лиман Чорного моря. За характеристиками різних авторів довжина Південного Бугу становить 806 км (О.М. Маринич, П.Г. Шищенко [9, с.131], Ф.Д. Заставний [8, с.79]), 792 км (Г.І. Денисик [5, с.55], Г.І. Швец [10, с.55]), 764 км (В.Г. Бондарчук [1, с.9]). Площа басейну – 63 700 км², похил річки – 0,40 ‰ [10, с.55], середньорічний стік – 108 м³/с [10, с.25], долина має переважно коритоподібну форму.

У басейні Південного Бугу протікає 6594 річки, зокрема великих – 1, середніх – 11, малих – 6582 (з них 367 – довжиною більше 10 км). Загальна довжина річок басейну становить 22,4 тис. км, густота річкової мережі – 0,35 км/км² [2]. Найбільші ліві притоки – Бужок (82 км), Іква (56 км), Снівода (58 км), Десна (85 км), Соб (125 км), Удич (57 км), Синиця (85 км), Синюха (111 км), Мертвовід (114 км), Гнилий Яланець (113 км), Інгул (354 км); праві – Вовк (81 км), Згар (117 км), Рів (100 км), Сільниця (75 км), Дохна (174 км), Савранка (104 км), Кодима (179 км), Чичиклія (184 км) [10].

Водозбірний басейн має неправильну грушоподібну форму. У тектонічному відношенні басейн Південного Бугу майже повністю лежить на Українському кристалічному щиті, лише витік річки належить Волино-Подільській плиті, а гирло – Причорноморській западині. Верхня і середня частина басейну розташовуються на Волино-Подільській та Придніпровській височинах, нижня частина – у межах Причорноморської низовини. Відповідно до фізико-географічного районування [9] басейн частково знаходиться у зоні широколистих лісів і повністю – у лісостеповій та степовій зонах. У адміністративно-територіальному відношенні Південний Буг з притоками протікає Хмельницькою, Вінницькою, Кіровоградською, Миколаївською, Черкаською, частково Одеською та Київською областями.

З ландшафтного погляду басейн річки має чітко виражені три частини. I частина (Верхнє Побужжя) – від витoku до м. Вінниці. Ширина долини – 1–1,5 км, заплави – 0,6–1,2 км, річища – 10–15 м (до с. Новокостянтинова Летичівського р-ну Хмельницької області), глибина – 0,2–2,5 м, швидкість течії – повільна. Поблизу с. Новокостянтинова Південний Буг вступає у межі Українського кристалічного щита й до м. Вінниці ширина річища змінюється від 20 до 120 м, з'являються невеликі пороги, швидкість течії – 0,3–1,5 м/с. II частина (Середнє Побужжя) – від м. Вінниці до м. Олександрівки Вознесенського р-ну Миколаївської області. Ширина долини – 1–2 км.

Річище має багато порогів, на окремих ділянках береги річки високі, кам'яністі та круті. Швидкість течії тут зростає до 3–4 м/с. III частина (Нижнє Побужжя) – від м. Олександрівки до впадіння у Бузький лиман (с. Новопетрівське Новоодеського р-ну Миколаївської області). У межах Причорноморської низовини долина розширюється, ширина річища місцями збільшується до 300–340 м, заплава (до 3,5 км завширшки) розділена рукавами, протоками та старицями.

Для заплави Південного Бугу, особливо у верхній течії, типовими є торф'яники, лучно-болотні та болотні ґрунти. Дерново-підзолисті ґрунти сформувалися на давньоалювіальних відкладах борових терас Південного Бугу та його приток [7]. У верхній та середній течіях схили долини утворюють сірі лісові ґрунти, після впадіння р. Синюхи й далі з просуванням на південь їх змінюють степові чорноземи.

Долина річки має вервицеподібну форму. Від витoku до м. Вінниці її ширина до 1,5 км, після м. Вінниці вона звужується до 200–300 м і набуває вигляду каньйону, який продовжується до м. Гнівані. Потім долина розширюється до впадіння у Південний Буг р. Синиці, а нижче за течією до м. Первомайська знову звужується до 200–300 м. Каньйон зі схилами (висотою 40–50 м) спостерігається до м. Олександрівки, після якого долина розширюється.

Ширина заплави, потужність відкладів і склад алювію залежать від розташування в розширеній або каньйоноподібній ділянці долини Південного Бугу. У місцях, які передують звуженим ділянкам, переважають гравійно-піщані відклади, а в межах розширень долини, де швидкість течії значно менша, заплава складена переважно супісками та суглинками. У каньйоноподібних ділянках ширина заплави не більше 50 м, а потужність відкладів 2–5 м, в розширеннях – заплава досягає ширини 1 км, а товщина алювію – до 10–12 м. Найбільша потужність заплавлених відкладів у пригирловій частині – 25–30 м [3].

Вервицеподібність зумовлює також утворення своєрідних мікрокліматичних ділянок. У звуженнях долини швидкість переміщення повітряних мас зростає, а у розширеннях відповідно – зменшується. Крім того, розширені частини долини краще прогриваються і отримують більшу кількість опадів, що відображається на збільшенні видового різноманіття рослинного покриву заплави.

Трав'яний рослинний світ кожної з трьох частин басейну Південного Бугу має свої особливості. Зазначимо лише найбільш типові види рослин, що зростають у межах долини. У верхній течії в річищі зустрічаються гірчак земноводний (*Polygonum amphibium* L.), рдесник вузлуватий (*Potamogeton nodosus* Poir.), рдесник кучерявий (*P. crispus* L.), ряска мала (*Lemna minor* L.), жабурник звичайний (*Hydrocharis morsus ranae* L.), глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith.) та кушир підводний (*Ceratophyllum submersum* L.). Заплава має густий травостій, який формують очерет звичайний (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.), рогіз широколистий (*Typha latifolia* L.), рогіз вузьколистий

(*T. angustifolia* L.), осока побережна (*Carex riparia* Curt.), осока гостроподібна (*C. acufiformis* Ehrh.), осока чорна (*C. nigra* (L.) Reichard.), айр звичайний (*Acorus calamus* L.), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), калюжниця болотна (*Caltha palustris* L.), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara* L.). У притерасних пониженнях та заболочених ділянках заплави ростуть сфагн обманливий (*Sphagnum fallax* Klingrr), рунянка звичайна (*Polytrichum commune* Hedw.), хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.), хвощ лучний (*E. pratense* L.), хвощ зимуючий (*E. hiemale* L.), одиначко – росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.). Надзаплавним терасам і схилам притаманні злакова рослинність та різнотрав'я: костриця овеча (*Festuca ovina* L.), тонконіг лучний (*Poa pratensis* L.), стоколос безостий (*Bromopsis inermis* (Leys.) Holub), пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.), конюшина гібридна (*T. hybridum* L.), герань лучна (*Geranium pratense* L.), щавель кінський (*Rumex confertus* Willd.), коронарія зозуляча (*Coronaria flos-cuculi* (L.) A. Br.).

Для річища Південного Бугу в середній течії характерні рдесник плаваючий (*P. natans* L.), рдесник пронизанолистий (*P. perfoliatus* L.), рдесник вузлуватий, гірчак земноводний, жабурник звичайний, елодея канадська (*Elodea canadensis* Michx.), кушир підводний, водяний різак алоєподібний (*Stratiotes aloides* L.), глечики жовті, латаття біле (*Nymphaea alba* L.). У прибережній частині зростають стрілолист стрілолистий (*Sagittaria sagittifolia* L.), осока гостра (*C. acuta* L.), осока побережна, частуха подорожникова (*Alisma plantago-aquatica* L.), рогіз вузьколистий. Рослинний покрив заплави в середній течії представлений очеретяно-злаковою рослинністю та різнотрав'ям, які формують очерет звичайний, лисохвіст лучний (*Alopecurus pratensis* L.), костриця овеча, костриця лучна (*F. pratensis* Huds.), тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.), пирій повзучий, щучник дернистий (*Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv.), комиш лісовий, лепешняк великий (*Glyceria maxima* (C. Hartm.) Holmb.), рогіз широколистий, рогіз вузьколистий, ситник розлогий (*Juncus effusus* L.), калюжниця болотна, плакун верболистий (*Lythrum salicaria* L.), валеріана болотна (*Valeriana palustris* Kreyer), плетуха звичайна (*Calystegia sepium* (L.) R. Br.), лядвенець рогатий (*Lotus corniculatus* L.), конюшина повзуча. На надзаплавних терасах зростають тонконіг однорічний (*P. annua* L.), тонконіг лучний, грястиця збірна (*Dactylis glomerata* L.), метлюг звичайний (*Apera spica-venti* (L.) Beauv.), костриця овеча, костриця борозниста (*F. rupicola* Neuff.), пирій повзучий, лядвенець рогатий, деревій звичайний (*Achillea millefolium* L.), чебрець повзучий (*Thymus serpyllum* L.), зіновать руська (*Chamaecytisus ruthenicus* (Fisch. ex Wółoszcz.) Klásková), чина лучна (*Lathyrus pratensis* L.), люцерна хмелеподібна (*Medicago lupulina* L.).

У річищі нижньої течії поширені очерет звичайний, рдесник плаваючий, рдесник блискучий (*P. lucens* L.), ряска мала, глечики жовті, латаття біле, елодея канадська, кушир підводний, іноді можна зустріти

водяний горіх плаваючий (*Trana natans* L.). У прибережній частині річища ростуть осока пухирчаста (*C. vesicaria* L.), осока побережна, стрілолист стрілолистий, частуха подорожникова. Заплава заростає тонконогом лучним, осокою гострою, мітлицею тонкою (*Agrostis tenuis* Sibth.), очеретом звичайним, волошкою лучною (*Centaurea jacea* L.), лядвенцем рогатим, вербозіллям звичайним (*Lusimachia vulgaris* L.), рогозом широколистим, рогозом вузьколистим, аїром звичайним, кугою озерною (*Schoenoplectus lacustris* (L.) Palla). На надзаплавних терасах ростуть костриця валлійська (*F. valesiaca* Gaud.), ковила Лессінга (*Stipa lessingiana* Trin. et Rupr.), тимофіївка степова (*Phleum phleoides* (L.) Karst.), чебрець двоподібний (*Thymus dimorphus* Klok. et Shost.), деревій блідо-жовтий (*A. ochroleuca* Ehrh.), молодило руське (*Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. et C. B. Lehm.), очиток їдкий (*Sedum acre* L.), перстач пісковий (*Potentilla arenaria* Borkh.), цибуля Пачоського (*Allium raczoskianum* Tuzs.). Схили долини заростають ковилою українською (*S. ucrainica* P. Smirn.), астрагалом південно-бузьким (*Astragalus hypanicus* Krytzka), молодилом руським, соном чорніючим (*Pulsatilla nigricans* Störck.), бурачком пустельним (*Alyssum desertorum* Stapf.), смілкою українською (*Silene ucrainica* Klok.), громовиком гранітним (*Onosma graniticola* Klok.), деревієм блідо-жовтим, очитком їдким.

Ліси Побужжя займають лише 4% території, розораність – 60–65% [6]. У заплавах Верхнього Побужжя мають поширення вербові ліси та чорновільшанники. На піщаних терасах Південного Бугу переважає дуб звичайний (*Quercus robur* L.) (до 80%), сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.), ялина європейська (*Picea abies* (L.) Karst.), горобина звичайна (*Sorbus aucuparia* L.), липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.) [4]. Як правило ліси характерні для верхньої та середньої течії. Нижня частина басейну – територія степу, однак нижче за течією від с. Мигії Первомайського р-ну Миколаївської області в заплаві іноді зустрічаються осикові ліси.

Список використаних джерел

1. Бондарчук В. Г. Геологічна будова Української РСР / Бондарчук В. Г. – К. : Радянська школа, 1963. – 376 с.
2. Водні ресурси [Електронний ресурс] // Басейнове управління водними ресурсами р. Південний Буг. Офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.buvr.vn.ua/article/vodni_resursi.
3. Гожик П. Ф. Геоморфологічна будова долини р. Південного Бугу / П. Ф. Гожик // Географічні дослідження на Україні : [зб. наук. праць / відп. ред. Маринич О. М. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – Вип. 3. – С. 67–74.
4. Денисик Г. І. Лісові антропогенні ландшафти / Г. І. Денисик // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 171–175.
5. Денисик Г. І. Південний Буг / Г. І. Денисик // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 55–56.
6. Денисик Г. І. Поверхневі води : річки та болота / Г. І. Денисик, О. М. Гусак // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 67–81.
7. Дєдов О. В. Ґрунтовий покрив / О. В. Дєдов // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 82–87.
8. Заставний Ф. Д. Географія України : [навч. посіб.] у 2-х кн. / Заставний Ф. Д. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
9. Маринич О. М. Фізична географія

України : підр. / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 511 с. 10. Швєбс Г. І. Каталог річок і водойм України / Г. І. Швєбс, М. І. Ігошин. – Одеса : Астропринт, 2003. – 392 с.